

О.М. Кожем'якіна

Черкаський державний технологічний університет, Україна

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ПІДҐРУНТЯ ДОВІРИ: ДОСВІД ЯПОНІЇ В ТРАКТОВЦІ Ф. ФУКУЯМИ

У статті здійснено аналіз теоретичних положень концепції довіри Ф. Фукуяма та розглянуто особливості формування культури довіри в Японії. Значна увага приділяється питанням співвідношення довіри та соціального капіталу з урахуванням національної соціокультурної специфіки економічного та політичного розвитку.

Сучасний глобалізований світ, даруючи нам, з одного боку, величезні можливості та, з іншого боку, нечувані раніше загрози, активізує пошук стійких основ буття, що укорінені в культурі. Україна, переживаючи рубіжний період початку нового тисячоліття, знаходиться в стані соціально-економічного і політичного реформування, відчуває своєрідну «антропологічну катастрофу», яка зумовлена зміною багатовікових духовних орієнтацій, зміщенням соціальних акцентів, ідеалів, провідних цілей та зразків поведінки. Саме на цьому етапі дуже важливо розробити правильні та відповідні власній культурній традиції стратегії економічного, політичного, соціокультурного розвитку нашої держави, враховуючи позитивний досвід інших країн в сфері модернізації. Японія в цьому аспекті викликає жвавий інтерес дослідників, серед яких – відомий американський філософ, соціолог, політичний економіст Френсіс Фукуяма, знаний у світі за працями «Кінець історії», «Довіра: соціальні чесноти та шлях до процвітання», «Великий розрив», «Наше постлюдське майбутнє» та ін.

Досліджуючи історіософські проблеми спрямування історії та її визначальні чинники, за основу суспільного розвитку вчений взяв не економічну чи політичну категорію, а соціокультурну, обумовлену традиційними підвалинами – категорію довіри, змальовуючи її в дещо ідеалізованому світлі на комунітаристських засадах. Пізніше в різноманітних інтерв'ю Ф. Фукуяма уточнює, що він не надає довірі визначального та єдино потужного змісту в процесі досягнення суспільного добробуту та економічного зростання, довіра стоїть в ряду визначальних категорій як одна з так званих «неврахованих», але досить важливих детермінант. Ф. Фукуяма звертає увагу на роль культурного контексту впроваджуваних економічних реформ та модернізаційних процесів в кожному конкретному суспільстві, що й визначає специфічну природу довіри в різних спільнотах. Категорію довіри вчений розглядає в контексті понять колективного блага, внутрішньої соціальної гармонії, професійної та національної солідарності, системи соціальних зобов'язань та широкого співробітництва.

Ф. Фукуяма наголошує на важливості та дієвості довіри в постіндустріальну добу, коли відбувається прискорений науково-технічний прогрес, інформаційна перенасиченість, глобалізаційні тенденції, ускладнення суспільного життя, пов'язуючи проблему довіри з процесами формування демократичних інституцій та становленням громадянського суспільства. Довіра розглядається ним як мегатенденція сучасного світу та складова соціального капіталу, яка невловимо, але суттєво та ефективно впливає на успішний та гармонійний розвиток всього суспільства.

Аналізуючи ключові принципи організації сучасних суспільств, Ф. Фукуяма проводить порівняльне дослідження рівня довіри в різних країнах. Серед країн з високим рівнем довіри він називає Японію, Німеччину та США. Явище довіри в даній концепції розглядається в співвідношенні політичного, економічного та культурного вимірів, а як стандарт відмінностей між різними культурами вибирається саме економічний чинник. Як зазначає вчений, в сучасному суспільстві постіндустріальної доби закон, договір та економічна доцільність є необхідним, але зовсім недостатнім базисом стабільності та добробуту, адже «вони мають спиратись на такі речі, як взаємодія, моральні зобов'язання, відповідальність перед суспільством та довіра, які, в свою чергу, живуть традицією, а не раціональним розрахунком» [1, с. 29]. Нові соціальні умови глобалізованого світу вимагають органічного поєднання нових засад та так званих «досучасних» культурних навичок суспільства. Ф. Фукуяма наголошує на культурному підґрунті довіри, маючи на увазі переважно етичну складову як навичку, що передається від покоління до покоління як традиції та норми в процесі соціалізації. Довіра як знеособлена характеристика групи в цілому, основою якої є спільні для всіх членів групи норми, є важливою складовою соціального капіталу, і постає в трактовці Ф. Фукуяма як очікування, що виникає у членів спільноти, того, що інші будуть поводити себе чесно, передбачувано та відповідно до загальноприйнятих норм.

Сучасне суспільство є надзвичайно динамічним, структурні елементи його знаходяться постійно в стані зміни, реорганізації, виникнення та занепаду. Тому, на думку вченого, найбільш корисним типом суспільного капіталу є не здатність успішно діяти в рамках певного сталого колективу чи спільноти, а здатність утворювати нові об'єднання та нові рамки взаємодії [1, с. 54]. Суспільство, де люди довіряють одне одному через спільність етичних норм, має більше можливостей впроваджувати нові форми організації, оскільки високий рівень довіри сприяє виникненню різноманітних типів соціальних контактів, що, в свою чергу, сприяє формуванню громадянського суспільства.

Економічна та технократична сучасність багато в чому руйнує традиційні культури, спонукаючи вбудовувати у власну культурну систему елементи економічного лібералізму. Проблема довіри в сучасному світі постає як проблема співвідношення економічної раціоналізації та культурних традицій, оскільки такий своєрідний «суспільний інстинкт довіряти» формується в сім'ї та інших більш широких родинних структурах. Таким чином, зовсім не раціональний розрахунок породжує довіру, вона виникає з таких «досучасних» джерел, як релігія та етична навичка. За висловом Ф. Фукуяма, «найбільш успішні форми, в які відливається сучасність, не зовсім сучасні», тому що базуються не тільки на загальному розповсюдженні в суспільстві ліберальних та політичних принципів [1, с. 571]. Таким чином, Ф. Фукуяма бачить в довірі поєднання сучасного та традиційного, базуючись на спільних нормах та цінностях, переважно релігійних. Дієвість соціальної довіри можлива в тих суспільствах, де у взаємодії співіснують сучасні ліберальні політичні та економічні інститути з релігією та іншими традиційними елементами культури.

Соціальна взаємодія, а значить, і довіра як її ціннісна основа, пронизує економічну та виробничу діяльність на різноманітних її рівнях, відображаючи зв'язок особистого життя з суспільним. Людина відчуває себе частиною суспільства через єднання з колегами по роботі, реалізуючи відчуття задоволення, яке базується на фундаментальному прагненні людей до отримання визнання. За Ф. Фукуямою, природний стан людини – не «війна всіх проти всіх», а громадянське суспільство, впорядковане наявністю множини моральних правил.

Френсіс Фукуяма, визначаючи вагому цінність довіри з прагматичної точки зору як своєрідної «економії зусиль» та «мастила», яке робить діяльність будь-якої організації більш ефективною, все ж наголошує на тому, що соціальна довіра неможлива через раціональний розрахунок чи насадження згори, основою довіри є природна моральність, звичаєвість, що глибоко вкорінені в культурі конкретного соціуму. Тому доречніше вживати для позначення наявних можливостей та специфіки появи довіри в кожному окремому суспільстві поняття «культури довіри», що і пропонує польський соціолог П. Штомпка, який визначає необхідні для формування культури довіри структурні можливості (нормативна узгодженість, стабільність соціального порядку, прозорість соціальної організації та ін.) та агентурні ресурси, що базуються на комплексі особистих рис (оптимізм, активність, орієнтація на майбутнє, інноваційність та ін.) та достатньому рівні персонального та колективного капіталу [2].

Саме на зв'язку довіри з соціальним капіталом наголошує і Ф. Фукуяма. До речі, незважаючи на «економічну» термінологію, яка вимагає чітко визначених меж фіксації та можливості вимірювання та розрахунків, чим соціальний капітал не володіє, вчені все ж звертаються до концепту «капітал», маючи на увазі певний потенціал суспільства, його можливості взаємодії, невловиму тенденцію, що має реальну силу. Соціальний капітал Ф. Фукуяма визначає як сукупність норм або цінностей, що уможливають колективні дії у групах людей та сприяють їх об'єднанню. Соціальний капітал є різновидом людського капіталу, який базується на знаннях, кваліфікації, комунікативній здатності до спільних дій, що багато в чому залежить від спільних норм та цінностей, а також специфічних даному соціуму засобів підпорядкування індивідуальних інтересів окремих особистостей інтересам великих груп. Тому соціальний капітал є також одним з проявів символічного капіталу, позначаючи можливості, що виникають з наявності довіри в суспільстві, базованої на визнанні та відданості, вкоріненіх в культурі. Довіра, як базовий елемент соціального капіталу, має соціальну природу, оскільки спирається на спільні моральні цінності та є результатом спільних зусиль. Соціальний капітал постає як матеріалізована довіра, що відіграє принципову роль у створенні здорової економіки та має культурне підґрунтя у вигляді успадкованих етичних навичок та ціннісних пріоритетів.

Соціальний капітал потрібно враховувати як один з ресурсів нації, поряд з наявністю трудових, природних та фінансових ресурсів. На думку Ф. Фукуяма, соціальний капітал, як і інші ресурси, не розподіляється в різних суспільствах рівномірно. Суспільства відрізняються як ступенем схильності до об'єднань, так і перевагами у виборі певних форм асоціацій, інструментами, що сприяють об'єднанню (наприклад, сім'я, родинні стосунки, добровільні асоціації, релігійні та професійні об'єднання, відчуття обов'язку, підкорення владі). Японія, за твердженням Ф. Фукуяма, відноситься до суспільств з високим рівнем знеособленої суспільної довіри, більшою, порівняно з іншими країнами, схильністю до стихійної суспільної поведінки та до вільного створення міцних об'єднань так званої «середньої ланки», тобто тих, що знаходяться між сім'єю та державою.

Зазвичай Японія розуміється як держава, що спирається на комунітарну модель розвитку, так званий «комунітарний капіталізм», як суспільство колективістської орієнтації. Але, на думку Ф. Фукуяма, домінуючий етатизм Японії також не є абсолютним. Економічний розвиток Японії спирається на тісну взаємодію між державою та національним великим бізнесом, коли держава лише доповнює та скеровує органічний розвиток суспільства, а безпосередня присутність держави в економіці завжди була обмежена [1, с. 95-96]. Окрім того, в японській економіці ефективно спрацьовує особливий чинник націоналізму – у вигляді наявного у японців налаштування на працю в ім'я не

тільки себе, своєї сім'ї та фірми, а на славу великого японського народу. Це і сприяє тому, що майже неможливо провести межу між публічною та приватною сферами в японському суспільстві, але все ж вона є. В Японії існує життєздатна та розгалужена мережа добровільних організацій, деякі з них зосереджують свою діяльність навколо традиційного мистецтва чи ремесла, інші ж за релігійними, політичними та професійними інтересами. Також Ф. Фукуяма серед вагомих ознак японської культури називає впливову систему приватних університетів, що схоже на ситуацію з університетами в США. Підсумовуючи, вчений відзначає, що більш точною характеристикою японської культури була б не «державницька», а «комунітаристська» [1, с. 99].

Визначальна роль довіри, за Ф. Фукуямою, виявляється не в зростанні ВВП, а в глобальному розподілі праці. Японія, як держава з високим рівнем довіри та спонтанної соціалізованості, є одним з лідерів промислового розвитку, маючи великі фірми з високою концентрацією промислового виробництва. Для позначення корпоративної специфіки японського суспільства існує цікавий влучний метафоричний образ міцної «брили граніту», на протизагу китайському образу «розсипаної жмені піску», що позначає окремі сімейні клани. Спонтанна соціалізованість (як мистецтво утворювати різноманітні проміжні між державою та сім'єю спільноти) має різну історію в різних країнах. Так, в Японії вона породжена структурою місцевої сім'ї та природою місцевого феодалізму. Відрізняється і специфіка професійної солідарності: як доводить досвід, більш економічно ефективною виявляється саме вертикальна, як в Японії, колективна солідарність, а не горизонтальна, яка у вигляді класової солідарності може чинити перепони в процесі реорганізації відносин між керівництвом та підлеглими. Важливою рисою промислової структури Японії є здатність дрібних підприємств кооперуватись з великими компаніями, хоча інноваційні проекти домінують саме в масштабних організаціях. Також як вагому ознаку японської економіки Ф. Фукуяма називає заміну сімейного управління професійним у вигляді корпоративної форми організації, в країні існує безліч професійно керованих багатофіліальних ієрархічних підприємств в акціонерній власності. Слід відзначити і традиційно властиву японцям ідею пристрасного вдосконалення майстерності у справі, що пізніше лягло в основу трудової етики японця.

Стосунки між компаніями однієї великої мережі («кейрецу», як широка партнерська підтримка за будь-яких умов в межах цієї мережі), заснованої на взаємних моральних зобов'язаннях, є довготривалими та стабільними, що поряд з так званою системою «пожиттєвої зайнятості» («ненко») являє собою ключові відмінні риси японської економіки в цілому [1, с. 308].

Система «пожиттєвої зайнятості» спрямована на стабілізацію стану робочої сили в країні за рахунок потужної ролі взаємних зобов'язань – як з боку роботодавця, так і працівника, що забезпечує високий рівень колективної солідарності на великих японських підприємствах. Ця система базується на взаємній домовленості: з боку керівництва – висока оплата, гарантія роботи без звільнення, соціальний захист, зростання доплат з віком, за потреби – перенавчання, а з боку робітника – не звільнятися заради вищого заробітку, в кар'єрному зростанні йти тільки одним шляхом, до того ж переважно не за власним бажанням, а в інтересах та з ініціативи фірми, посада також залежить від рівня та якості освіти. Більша частина виплат співробітникам здійснюється у вигляді нагород, іноді за індивідуальні зусилля, але частіше за колективний внесок в роботу підприємства. Робітник має впевненість, що його не звільнять з роботи, якщо тільки він не скоїть грубого порушення, у випадку ж некомпетентності чи професійної непридатності його буде переведено на іншу посаду, але навряд чи компанія застосує звільнення [1, с. 311].

Цим досягається установка робітника на старанну працю з розрахунком на довгострокову перспективу. В цілому за структурою стосунків між керівництвом та підлеглими та умовами роботи японські корпорації схожі на велику сім'ю, базовану на вертикальній солідарності та на моральній прихильності до своєї компанії, яка іноді сильніша за родинні стосунки.

Все це дає відчуття стабільності, захисту, надійності, що сприяє формуванню культури довіри в цілому. Отже, специфіка довіри в Японії, за Ф. Фукуямою, визначається усвідомленням необхідності взаємних моральних зобов'язань та їх інтенсивністю, що і стало умовою виникнення таких економічних інститутів, як «пожиттєва зайнятість» та мережеві організації, подібних яким немає ніде в світі.

Отже, досліджуючи позитивний досвід інших країн в процесі модернізації та враховуючи власну історико-культурну специфіку, постає питання, яким чином можна впровадити цей досвід на національний ґрунт власної країни. Існує досить цікава концепція так званого «пересадження» особливостей одного соціального організму до іншого. Близьким до такого тлумачення використовується термін «соціальна трансплантація», що припускає штучне прищеплення, перенесення, копіювання певних елементів іншої системи. Як зазначає Марсен Фріб, трансплантація «передбачає невиліковну хворобу, що її може зцілити лише щеплення» [3, с. 28]. Аналізуючи ситуацію перехідного періоду посткомуністичних країн, термін «трансплантація» вживають в розумінні «щеплення до організму східноєвропейських суспільств певного числа інституцій або механізмів, які вважаються “розвинутішими”, з метою поліпшення функціонування та потенціалу розвитку цього організму» [3, с. 27]. Але в цьому випадку необхідно передбачити також і можливість своєрідного «відторгнення», поглиблення соціальної кризи в результаті неприйняття, протесту, негативної суспільної реакції. Щоб уникнути такого розвитку подій, потрібно враховувати культурну специфіку країн, особливо наявний рівень культури довіри як основи соціального капіталу.

Однією з ключових проблем сучасних суспільств взагалі у світі є падіння рівня довіри як міжособистісної, так і інституційної, що спричинює стан аномії, фрагментацію суспільства, розповсюдження культури недовіри, що можна трактувати як цивілізаційну кризу. В Україні ситуація з культурою довіри є критичною: українське суспільство швидше можна назвати «суспільством недовіри», ніж «суспільством довіри». В суспільних настроях переважають вирази: «Краще нікому не довіряти», «Надійся тільки на себе». Рівень розвитку громадянського суспільства та демократичних інституцій в Україні зумовлений специфікою трансформаційних процесів в умовах недостатньо сформованої ринкової економіки та «спадку» радянської системи. Ф. Фукуяма, досліджуючи особливості суспільного розвитку в країнах Східної Європи, називає одним з найбільш деструктивних наслідків соціалізму радянського штибу «практично повне руйнування громадянського суспільства – руйнування, що висунуло серйозні бар'єри на шляху виникнення як ринкової економіки, так і стабільної демократії» [1, с. 100].

В Україні схильність до створення неурядових об'єднань, вектор зацікавленості політикою та рівень міжособистісної довіри обумовлені зовсім іншими соціально-економічними та культурно-історичними умовами, ніж в Японії. В ситуації України, з урахуванням і природних, і символічних ресурсів – багатих земель, великої території, талановитих та розумних людей, посилення довіри можливе за рахунок розвитку громадянської та національної ідентичності. Довіра, маючи культурне підґрунтя, «викохується» в результаті тривалого еволюційного розвитку суспільства та продуманої державної політики.

Отже, за Ф. Фукуямою, процес формування довіри в кожній країні є специфічним та обумовленим культурними підвалинами, вагомими умовами відтворення соціальної довіри є взаємні моральні зобов'язання, стабільність політичних інституцій та чітко

визначені права власності, а також вдале поєднання традиційної культури з сучасними новітніми інституціями. Довіра, як складова соціального капіталу, постає як механізм взаємно очікуваного співвіднесення інтересів, що має ціннісне та моральне обґрунтування. Соціальний капітал потрібно враховувати як один з ресурсів нації, поряд з наявністю трудових, природних та фінансових ресурсів. Впровадження японського досвіду формування культури довіри на терені України можливе лише з урахуванням особливостей української економічної та політичної ментальності, укоріненої в історії, в глибинних базових уявленнях та ціннісно-сміслових сферах національного буття. Таким чином, нам необхідно спочатку сформулювати довіру до власної культури як спроможної до створення дієвого громадянського суспільства та правової держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фукуяма Ф. Доверие / Фукуяма Ф. – М. : АСТ – Эрмак, 2004. – 730 с.
2. Sztompka P. Trust: a sociological theory / Sztompka P. – Cambridge : Cambridge University Press, 1999. – 226 p.
3. Фріб М. Як осмислити посткомунізм / М. Фріб // Політична думка. – 1997. – № 4. – С. 20-41.
4. Россия и Япония: соседи в новом тысячелетии / [рук. проекта Э.В. Молодякова]. – М. : АИРО-XX, 2004. – 284 с.

О.Н. Кожемякина

Национально-культурная основа доверия: опыт Японии в трактовке Ф. Фукуямы

В статье произведен анализ теоретических положений концепции доверия Ф. Фукуямы, рассмотрены особенности формирования культуры доверия в Японии. Значительное внимание уделено вопросам соотношения доверия и социального капитала, с учётом национальной социокультурной специфики экономического и политического развития.

О.М. Kozhemiakina

The theoretical principles of the concept of F. Fukuyama's trust and some special features of the trust culture formation in Japan are analyzed in this article. Much attention is given to the questions of interrelation of trust and social capital taking into account the national sociocultural specificity of economic and political development.

Стаття надійшла до редакції 06.04.2010.